Цветелина Харалампиева

МУХАДЖИРСТВОТО КАТО ЕЛЕМЕНТ НА РУСКАТА КОЛОНИАЛНА ПОЛИТИКА В СЕВЕРЕН КАВКАЗ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

През XIX в. превръщането на Северен Кавказ в стабилна руска територия е свързано не само с дългогодишната война, обхванала региона, но и с дейности, целящи да утвърдят властта на руския император дори и в най-трудно достъпните места на Кавказкия хребет, където дълго време контролът на руската администрация е само формален. Един от методите за установяването на пряко управление върху планинските племена е тяхното преселване на равнинните територии и организацията на специфично административно управление, което – от една страна, да бъде съобразено с обичаите и традициите на това население, а от друга – постепенно да прокарва руското законодателство и механизми на управление.

Още с изграждането на първите крепости от т.нар. Кавказка линия през 1818 г. започва преселване на мирното планинско население в околностите им, където могат да бъдат управлявани и защитавани от нападенията на своите непокорни съплеменници. Едновременно с това протича и преселване на казаци, създаване на нови военни поселения, включително и разполагане в по-безопасните кавказки територии на християнско население от неруски произход. Това е част от целенасочената руска политика, с която се постигат най-вече две неща: първо, изравняване на християнското с мюсюлманското население, като първото се превърне в своеобразна териториална преграда за евентуално обединение на мюсюлманите срещу руската власт, и второ, увеличава се броят на военните, които да гарантират сигурността в размирния регион.

С пленяването на имам Шамил през 1859 г. нито се слага край на Кавказката война, нито се прекратява политиката на преселване на планинци в равнинни територии. Но през втората половина на XIX в. последното придобива неочаквано измерение, а именно преселването на хиляди кавказци в Османската империя или т.нар. мухаджирство [1]. Най-силно този процес протича в Северозападните региони на Кавказ, където войната продължава да се води от черкезките племена до 1864 г. В Османската империя се изселват и част от планинците от Североизточните кавказки територии.

Самото мухаджирство като процес, причините за възникването му, вината за трагедията, в която се превръща то за голяма част от изселниците, са едни от многото спорни въпроси в руската историография. Причините

са комплексни, но извеждането на преден план само на някои от тях превръща изследванията на някои автори в тенденциозни [2], а на други – в открито пропагандни материали, обслужващи политически интереси [3]. Поради това е трудно да се даде еднозначна оценка. Но това, което става ясно от изворите [4] е, че независимо дали е умишлено провокирано или е въпрос на личен избор, мухаджирството със сигурност улеснява колонизацията на севернокавказките територии и управляващите по това време решават да се възползват от този процес, без да го превръщат в цел при окончателното покоряване на този регион. По този начин те се надяват, че ще се „отърват" от непокорното население, което продължава да се бунтува и отказва всякакво подчинение.

Ясно е също така, че неочакваният размах, който придобива мухаджирството, води до обрат в руската политика и налагането на мерки, ограничаващи преселването в Османската империя. Ако целта на руската власт е била да прочисти изцяло региона или дори, както пишат някои автори [5], да подложи на геноцид местното население, то едва ли би предприела такива мерки и едва ли би харчила пари от хазната, за да отделя земи и помага за благоустройството на мирното население. В този смисъл мухаджирството се превръща в елемент от руската колонизация на Северен Кавказ, без да бъде основен метод за постигането ѝ.

С назначаването на ген. княз Александър Барятински за наместник на Кавказ през 1856 г. дейностите по покоряването на Северен Кавказ силно се активизират, което води до навлизането на войната в последната ѝ фаза. До пленяването на Шамил през 1859 г. всички усилия са насочени към окончателното завладяване на планинските региони на Чечения и Дагестан. По това време в Западен Кавказ руската власт е само формална, липсва завършеност на укрепителната система, планинците продължават да извършват набези и да отхвърлят опитите за установяване на пряка власт върху тях. Близостта на региона до Черно море усилва уязвимостта на Русия, тъй като чрез него от Османската империя контрабандно се доставят оръжия на планинците, а с подкрепата на Англия и Франция се изпращат агитатори и доброволци, които да организират и ръководят съпротивата срещу руската власт. Именно поради това след пленяването на Шамил руската военна сила се пренасочва към Западен Кавказ.

Основната цел, от една страна, е да се изселят местните племена от Черноморското крайбрежие и то да се засели с руско население, главно казаци. От друга, да се преселят племената от планинските територии в равнините, за да се установи окончателен контрол над тях и да се отнеме възможността им да се укриват в трудно достъпни места. Затова и основното настъпление на руските войски върви по две направления: от Черноморското крайбрежие на изток и от р. Лаба на запад [6].

Едновременно с това се осъществява и обсъжданият още през 1857 г. план в щаба на Кавказката армия за *„неизбежността от превземане на цялото пространство на Западен Кавказ по двете страни на хребета от въоръжено казашко население, със създаването на опорни пунктове и обезпечаване на пътните съобщения: местното население да се въдвори на плодородните места по левия бряг на р. Кубан под надзора и управлението на нашата администрация"[7].*

През 1859–1860 г. този план се доразвива от командващия войските на Левия фланг на Кавказката линия ген. Н. И. Евдокимов, според когото със стесняването на племената от двете страни на Кавказкия хребет трябва да им се даде избор – преселване в равнините територии на Прикубанието или в Османската империя. След одобрението на императора през 1860 г. се изготвя и план за военноадминистративни преобразования, които влизат в сила от 1861 г., а именно преселване на цели полкове казаци, като част от войските на Кавказката линия, разположени по р. Кубан, се обединят с Черноморските казашки войски в Кубанска казашка войска. Останалата част от казаците на изток от р. Кума образуват Терска казашка войска. Десният фланг на Кавказката линия е трансформиран в Кубанска област, а Левият – в Терска област.

Промени настъпват и в ръководството на войските. Така, след като ген. Д. А. Милютин е назначен за военен министър, на негово място начело на Главния щаб на Кавказката армия застава ген. Г. И. Филипсон. Позицията, която той освобождава – командващ Десния фланг на Кавказката линия, се заема от ген. Евдокимов, управляващ и новосъздадената Кубанска област. По същото време княз Ал. Барятински, който е тежко болен, възлага временно управлението на ген. Г. Д. Орбелиани, като в нито един миг не изпуска от контрол случващото се в региона. Тримата генерали – Барятински, Евдокимов и Милютин, са всъщност основните лица, които довеждат докрай войната на Западен Кавказ и прилагат на практика плана за колонизацията му.

Преселването на казаците не минава без вълнения, включително опасността те да ескалират в бунт заради нарушаване на личните им интереси и несгодите по преселването на новите места, като за отказ да изпълняват заповедите на своя главнокомандващ те заявяват, че искат да им бъде предоставен рескрипт от императора. Такъв е издаден през юни 1861 г., с който на казаците се предоставят достатъчно привилегии във връзка с преселването им, а самото то ще се провежда на базата на жребии.

В резултат само от есента на 1861 г. до есента на 1862 г. в Закубанския край са построени 35 станици [8] с население 5 482 семейства [9]. Или 100 хил. армия в Кубанска област блокира черкезките племена, пред които се очертават няколко възможности за действие: да се преселят на

посочените от руските власти територии и да се подчинят безусловно; да се изселят в Османската империя, като пикът на този процес е с наближаването на края на войната през 1864 г.; да се бият до смърт, като за тази нагласа и неотстъпчивост допринасят постоянните агитации и разпространяване на слухове от османски, полски и английски агитатори.

Разбира се, тези слухове се съобразяват със ситуацията в региона, а именно докато все още голяма част от планинците се съпротивляват, постоянно се заявява подкрепа от Англия и от Османската империя за бунтуващите се племена, както и че ще им бъдат изпратени военни подкрепления и че скоро предстои нова война с Русия. Когато обаче започва масовото преселване на черкезите и краят на тяхната съпротива е близък, се разпространяват слухове, че преселниците на османска територия ще бъдат организирани и ще се върнат да освободят отечеството си, тъй като скоро отново ще има война с Руската империя. Поради това има и силна агитация сред населението в Западен Кавказ в насока подстрекаване към преселване [10].

Решителните настъпателни действия в Кубанска област са свързани с множество сражения и унищожаване на аули. След като се изтласкват от плодородните равнинни терени и селищата им са унищожени, местните племена са притиснати и в този смисъл изборът, който им се предоставя, е насилствен. Много от тях започват да емигрират в Османската империя още през 1859 г. под претекст, че отиват на поклонение в Мека. Поради това руските власти в началото не могат да контролират този процес, тъй като не могат да забранят на мюсюлманите свещеното им право да извършат „хадж".

Проблемът пред руските власти е, че това движение сред племената, което още тогава според ген. Барятински *„напомня... великото преселение на народите"[11]*, обхваща неочаквано и мирното население, благоразположено към Русия. Според някои автори последното се дължи на психологически фактори, свързани с изкуствено нагнетяване на обстановката от местната земевладелска върхушка и агитатори [12] или се корени в патриархалните отношения в дадена общност, като онези, които не желаят да се преселват, са подлагани на наказание от нея [13]. Поради това главнокомандващият Кавказката армия издава временен отпуск на желаещите да отидат на поклонение в Мека със срок една година, защото съобразно законите на Руската империя всеки, който приеме чуждо поданство, ще бъде третиран като изменник, имуществото му се конфискува, а ако има крепостни – те ще бъдат освободени [14]. Това не спира желанието за преселване и то започва да обхваща все по-голям брой население. В крайна сметка руските власти смятат, че е по-добре да не задържат планинците и да не ги *„довеждат до отчаяние"[15]*, както заявява многократно ген. Евдокимов и през март 1861 г. се дава разрешение за преселване,

а не отпуск. Смята се, че по-този начин ще се улесни колонизацията на региона и най-вече ще се изсели непокорното и опасно за сигурността на империята население.

Ето какво казва полк. А. Л. Зисерман с оглед на последното: *„Сама по себе си, такава мярка е жестока* [преселването в Османската империя – Б.а.]; *но несъмнено, за трайното овладяване на Кавказ е полезна, отчасти единствената правилна: полумилионното местно, войнствено, въоръжено население, макар и да бъде преселено в по-големи аули в равнината, под най-близкия надзор на руските власти, все пак представлява опасен елемент и в случай на война, когато Черно море отново се окаже в ръце враждебни на нас, неминуемо ще въстане, отклонявайки войска, необходима за борбата с външния неприятел; с една дума, ръцете ни ще бъдат вързани"[16].* След което полковникът дава пример с Руско-турската война (1877–1878), по време на която в Закубанския край ситуацията остава спокойна, което се дължи на незначителния брой местно население.

Вълната от преселници и продължителността на самия процес, обаче, надвишава очакванията на руските управляващи кръгове. Преселването е особено интензивно до 1865 г., като по пътя на мухаджирството тръгва и населението от вече „усмирените" Чечения и Дагестан. Причините за това са различни.

Сред факторите за изселването на черкезките племена са нежеланието да се подчинят на руската система на управление и да изоставят системата от набези като основен източник на прехрана; страхът на управляващите върхушки, че след отмяна на крепостното право ще изгубят привилегиите си и ще трябва да освободят своите крепостни и поради това смятат, че изселвайки се в Османската империя, ще запазят тези си права; изчезване на възможността за свободно политическо маневриране [17] между руската власт, от една страна, и Шамил, и външните емисари, от друга, осигурявайки си по този начин свободно съжителство, независимо от ничия власт. Заради страх от загуба на привилегии се изселват кабардински и осетински земевладелци, включително и такива, които са вече добре интегрирани в руското общество, като например осетинската фамилия Канукови [18].

Основната причина за преселването на чеченци, ингуши и карабулаци е липсата на достатъчно земя, тъй като по време на военните действия са отнети територии от тях, които не могат да им бъдат върнати, защото са подложени на казашка колонизация. Построяването на нови казашки станици продължава и след 1859 г., защото според началника на Терска област ген. Михаил Лорис-Меликов *„....нашето солидно установяване на Северен Кавказ ще завърши тогава, когато терският казашки елемент по своята численост бъде поне равносилен на местния, живеещ в равнината"[19].* За чеченците е

предвидено да бъдат разселени зад р. Терек и в Малка Кабарда [20], на което те се противопоставят. Тогава руските власти прибягват към същата спомагателна мярка, а именно изселване в Османската империя.

В изворите от разглеждания период, в които се обсъждат мерките по преселването на планинското население, както и ползите от него, се подчертава, че то не е цел, а спомагателна мярка. Ген. Р. А. Фадеев пише, че единствената цел в западно-кавказката война е сигурността на Причерноморските руски владения, като се заселят те с руснаци и изтласкат планинците от тези територии. *„След това нямаше никаква нужда да се прогонват планинците в Турция. У нас имаше достатъчно място за тях..."[21],* след което генералът подробно описва количеството отделени земи за планинците, като доказва, че за всички е щяло да има достатъчно място за заселване.

Ето и мнението на ген. Евдокимов: *„Преселението на непокорните планинци в Турция без съмнение представлява важна държавническа мярка, способна да завърши войната в най-кратки срокове без голямо напрежение от наша страна; но във всеки случай, аз гледам на тази мярка винаги като спомагателно средство за покоряването на Западен Кавказ..."[22].*

Същото заявява и ген. Орбелиани, като неговите съображения са свързани и с мисълта за това, че в Османската империя се създава враждебно на тях население и в този смисъл преселването, което сега облекчава техните действия, по-късно може да им създаде големи проблеми: *„Затова аз смятам, че на преселването на планинците в Турция ние трябва да гледаме като на спомагателна мярка, а съвсем не като на главна наша цел"[23].* Дори обяснява, че за руските власти е много по-изгодно да се благоустрои това население, отколкото да се преселва зад граница, защото по този начин ще даде пример и на останалите племена да се откажат от преселението и да се подчинят. Спомагателната мярка обаче, както се вижда, води до постигането на основни за Руската империя цели спрямо Кавказкия регион и затова е подкрепяна до около 1865 г. Това включва дори агитация на населението с подставени лица като ген. Муса Кундухов в Чечения [24]. Също така през 1861 г. е взето решение черкезките племена да се превозят по море до Истанбул за сметка на държавната хазна. Пак от държания бюджет се отделят средства и за конвоирането на чеченците по сухопътен маршрут през 1864–1865 г. до Османската империя. Като цяло то преминава без инциденти, тъй като организацията на руска територия е добра, осигурени са пунктове с припаси, храна и облекло за населението, а също и медицинско лице.

Както беше споменато, някои от генералите през 1862 г. започват да се опасяват в каква степен е полезно преселението за Русия. Въпросът е най-вече с оглед сигурността на пограничните територии, тъй като в Османската империя мухаджирите се разселват и по границата със Зад-

кавказието, и на Балканския полуостров. Това никак не се харесва на руските власти, които, знаейки, че не могат да нареждат на султана как да се разпорежда с подчиненото му население, се опитват по дипломатически път да окажат натиск за разселването на планинците в отдалечени от границите с Русия територии. Защото именно там враждебното население може да се реорганизира за нови нападения и отново избухне война като Кавказката, но вече в по-опасни измерения.

Може би именно и във връзка с тези опасения е и едно интересно предложение на ген. Барятински от 1861 г., което той сподели първо с военния министър ген. Милютин, а в края на 1862 г. и с Александър II. А именно, тъй като вече няма съмнения относно предаността на Шамил към руския император, чрез *„ловки дипломатически действия"* да се внуши на султана идеята да се отдели незаселена територия за Шамил в Анадола, където той да застане начело на управлението на преселниците от Кавказ, като бъде предварително заставен да обещае, че няма да вреди на Руската империя [25]. Той е способен да привлече към себе си преселниците, като така Кавказ ще се избави от враждебното население, ще се обезпечи неговото бъдеще в Османската империя, а самият Шамил ще има възможност да извърши поклонение в Мека, за което той неколкократно моли руския император.

Още една цел ще бъде постигната, което се отбелязва в предложението от 1862 г., а именно *„...едновременно да успокоим европейските филантропи и нашата собствена съвест, предоставяйки на черкезите изход от настоящото отчаяно положение"[26]*. От една страна, тук става въпрос за критиките, които търпи Русия заради преселването от европейското общество (не са малко и тези на руска почва), а от друга – бедственото положение, в което попадат мухаджирите поради липсата на организация от страна на Османската империя във връзка с тяхното настаняване и благоустройство.

Пример за обхвата на бедствието е, че в Анадола от ноември 1863 г. до септември 1864 г. от преселилите се около 220 хиляди души от глад и болести умират 100 хиляди; в Трапезунд и околностите му на ден умират 180–250 човека, а в Самсун – около 200 човека [27]. Според данните на В. А. Матвеев от 1865 до 1869 г. от глад и стълкновение с войските в Османската империя загива всеки трети от преселилите се чеченци, като според него към 1871 г. в Турция остават около 10 хиляди чеченци или приблизително запиналите са около 40 хиляди планинци от Североизточен Кавказ [28].

Разбира се, тези данни стават известни впоследствие, но още през 1861 г. и ген. Барятински, и управляващите са наясно с бедственото положение на планинците в Османската империя, тъй като много от тях, сблъскващи се с реалността, пожелават да се върнат още същата година. В свещената за мухаджирите империя на султана за тях не се полагат

особени грижи, поради което от епидемии много от тях измират. Също така се предвижда голяма част от тях да бъдат заселени в отдалечени азиатски територии в неплодородни каменисти земи.

Но и друго нещо прави впечатление в предложението на ген. Барятински, а именно недоверието в османската власт и вероятно предчувствието, че това население ще се използва срещу Руската империя. Именно затова то трябва да се управлява от Шамил, на когото вероятно вече се има доверие и се смята, че той ще държи в покорство преселниците, недопускайки те да се използват за бъдещо нападение срещу Русия. Това предложение остава само на хартия и е подминато от императора и висшите управляващи кръгове.

Точният брой на мухаджирите е трудно да се установи поради факта, че няма напълно достоверни данни. Отчети са водени, но те не обхващат онези, които са отишли на хадж в Мека и не са се върнали или онези, които бягат нелегално през границата. Липсата на по-конкретна статистика дава възможност за спекулация. За да се очертаят някакви рамки на обхвата на преселническата вълна, ще се използват данни на А. П. Берже, като на базата на наличните официални сведения за периода 1858–1865 г. той изчислява преселниците на 493 194 души или 1/11 част от цялото население на Кавказ[29]. Той посочва и конкретния брой преселници от всяко племе.

Както се вижда, числеността на мухаджирите никак не е малка, което поражда сериозни притеснения сред руските власти както на местно, така и на имперско ниво относно икономическия ущърб, който се нанася на региона чрез загубата на човешки ресурси. Още през 1864–1865 г. започват да се предприемат мерки за преустановяване на преселението. Те включват дори изпращането на руски чиновници, които осъществяват управлението по места в аулите, като трябва аргументирано да откажат населението от преселение.

Подписват се и специални договорености с планинските общества, които трябва да имат сдържащи функции [30]. През 1867 г. емиграцията на планинци в Османската империя е официално забранена и разрешена само в отделни изключителни случаи от частен характер. Има и предупреждение, че дори *„заявката за преселение ще се счита за престъпление"[31]*. Въвеждат се и ограничения за извършването на хадж.

Другото средство за сдържане на преселването е предоставянето на привилегии и материални изгоди, като инициативата за предоставянето на такива идва дори и от казашки офицери. Въпреки предприетите мерки до пълно преустановяване на мухаджирството не се стига, като отделни преселнически вълни след разрешение от властите има до края на 90-те години на XIX в. Така в периода 1884–1887 г. в Османската империя се преселват част от карачаевците поради липса на достатъчно обработва-

еми и пасищни земи и нерешени поземлени въпроси, свързани с неуредиците в Русия след премахването на крепостничеството [32].

В периода 1888–1892 г. командващият войските в Кавказкия военен окръг ген. А. М. Дондуков-Корсаков разрешава на жителите на няколко аула в Кубанска област да се преселят [33]. Трябва да се отбележи, че от своя страна Османската империя също става все „по-негостоприемна" и също от средата на 60-те години на XIX в. започва да отказва прием на мухаджири.

Както беше отбелязано, още от 1861 г. тече процес на реемиграция. Например в същата година в Русия се връщат около 70% [34] от изселниците от Кубанска и Терска област. За да не допусне стихийност и непредвидени резултати от реемиграцията, се въвеждат ограничения, а от 1872 г. разрешението за връщане е отменено. Това обаче не възпира приема на малки групи или опитите за нелегално завръщане в родината.

Причините да се вземе решение за забрана на завръщането се коренят най-вече в опасността част от завръщащите се да се окажат добре подготвени агитатори, които да всеят нетърпимост и фанатизъм сред съплеменниците си и да доведат до избухването на нова война. А това Русия не може да си позволи, тъй като по време на Кавказката война тя губи ежегодно около 30 000 души и като цяло това мероприятие й струва 1/6 от бюджета [35].

Но ограниченията и забраните не спират част от желаещите да се върнат, било то легално или нелегално. Така например от изселеното чеченско население за периода 60-те – началото на 70-те години на XIX в. успяват да се завърнат около 5857 чеченци [36]. Част от желаещите да се върнат са готови на всичко, включително и да приемат християнството, както се случва през ноември 1865 г. Тогава на руско-турската граница при Александропол има 2600 човека, които изразяват такова желание. Но е разрешено само на 200 души да преминат границата, тъй като правителството се опасява да не се предизвика вълна от желаещи да се покръстят и да се върнат на Кавказ, защото за тях трудно вече могат да се отделят земи, а техните или са продадени, или конфискувани [37].

Допуснати да се върнат има и след Руско-турската война (1877–1878). Но като цяло те не се заселват в предишните си местообитания, получават статут на временно пребиваващи в различни региони на Кавказ без право на поземлен дял. Някои общини приемат бившите си членове, но го правят доста неохотно. Завръщащите се представители на висшето съсловие автоматично губят своите привилегии, поради което са принудени да извършват тежък физически труд, смятан дотогава за позорен [38]. Животът на завърналите се е изцяло променен и те са изправени пред нови трудности.

Други два процеса, които са свързани с мухаджирството и го потвърждават като елемент от руската колонизация на Северен Кавказ, са заселването на славянско (черногорци, българи, некрасовци [39]) и християнско население от неславянски произход (гърци, арменци) на територията, освободени от преселниците, и разрешаването на вътрешна миграция отново с цел заселване на тези територии.

Първият процес е най-добре описан в отчета на ген. Ал. Барятински за 1857–1859 г., в който той пише, че в началото на 1861 г. някои жители от християнските области на Османската империя се обръщат с молба да се преселят в Русия. Техният брой нараства към края на годината до около 4000, като някои от тях дори изпращат депутации, които да огледат бъдещите земи, предвидени за заселването им. Поради това е назначен специален комитет, състоящ се от Министъра на външните работи, Военния министър, Финансовия министър и Министъра на държавното имущество, който трябва да обсъди въпроса къде да бъдат заселени желаещите и при какви условия. Комитетът се обръща и към наместника на Кавказ, където се предвижда да се насочи християнското население.

Решението, което взима комисията, а февруари 1862 г. е одобрено от императора, е те да се заселят в Ставрополска губерния *„обезпечено от всякакво нападение от страна на планинците, пространство до 660 хил. десятъка удобна земя"[40]* между теченията на р. Кубан и р. Белая. С тази мярка определено се постига една от целите на руските управляващи на Северен Кавказ, а именно да увеличат броя на християнското население, но и да не запустяват земите, оставени от преселващите се планинци. Това е и един от основните резултати от мухаджирството.

Казаците не успяват в пълна степен да усвоят освободените територии и много от тях запустяват. Поради това през 1869 г. е приет закон, позволяващ на лица, които не са записани във войнското съсловие, да се заселват и да придобиват недвижима собственост на територията на Терската и Кубанската казашка войска, без да искат съгласие от обществата в станиците. Резултатът от това е рязък приток на население от вътрешните губернии на *„млади, енергични и повече от казаците, предразположени към земеделски труд хора, станали главния фактор за икономическия подем на Кубанска област в 70-те години на XIX в."[41].*

Условията на преселение се изменят при Александър III и то значително се ограничава, с цел да се запази „духът" на казачеството. Преселващите се от вътрешните губернии се отправят най-вече в Кубанска област. В резултат, ако през периода 1874 г. броят на казашкото население е 477 000, а на гражданското съсловие 111 000, то през 1896 г. броят на казаците е 785 000, на останалото население 704 000, т.е. докато ка-

зашкото население се е увеличило 1,5 пъти, то това на гражданското е нараснало 6,5 пъти [42].

Колонизацията на Терска област в това отношение изостава и е свързана с отлив на мигранти от Кубанска, след като там намаляват свободните пространства. Преселващото се от вътрешността население предпочита да се заселва на север от Кубан и Терек, попадайки и в своя етническа среда, което далеч не отговаря на плановете на руското правителство.

Както се вижда от казаното дотук, мухаджирството съвсем не е израз на добра воля от страна на руските власти, които се притесняват да не доведат до отчаяние планинците. То има своите конкретни задачи, свързани с постигане на основните за Русия цели, а именно гарантиране на сигурността на пограничните руски територии след края на Кавказката война и улесняването на колонизацията на региона.

Въпреки че не е сред основните методи за покоряването на Северен Кавказ, в началния период на мухаджирството руските власти не оставят голям избор на планинците – преселване в посочените територии (които често се определят без съобразяване с бита на съответните племена) или изселване в Османската империя. Не се предприемат и особени мерки, за да се спрат преселниците или да се заловят чуждите агитатори, които настройват населението в посока изселване в Османската империя. Напротив, руските управляващи в Кубанска и Терска област подлюмагат процеса, възползват се от него за постигането на основните цели на Руската империя в региона и смятат, че така ще се отърват от едно враждебно и подриващо стабилността на Кавказ население.

Когато обаче мухаджирството придобива неочаквани размери, започват да се осъзнават и част от отрицателните последствия, които то нанася на Руската империя. Най-опасното от тях е, че в ръцете на султана се дава едно негативно настроено към Русия население, което може да бъде използвано като оръжие срещу нея, както всъщност и става във войната от 1877–1878 г. От друга страна, Руската империя се лишава от човешки ресурс така нужен за икономическото развитие на Северен Кавказ след годините на опустошителна война.

Но през 1867 г. да се спре напълно мухаджирството е късно, а да се приемат обратно всички желаещи да се върнат – опасно и дори безразсъдно. Поради това много от районите остават пустеещи, а вътрешната миграция не успява да бъде пренасочена там където е най-изгодно за властта. Така мухаджирството като елемент на руската колонизация на Кавказ не постига в пълнота очакваните резултати, а води до нови проблеми в региона.

БЕЛЕЖКИ

[1] Мухаджир – сподвижниците на пророка Мохамед, които отиват заедно с него от Мека в Медина в 622 г. по хиджра. Отпук буквално думата означава „преселник". Цит. по: *Ибрагимова, З. Х.* Чеченский народ в Российской империи: адаптационный период. М., 2006, с. 358.

[2] *Ибрагимова, З. Х.* Эмиграция чеченцев в Турцию (60 – 70 гг. XIX в.). М., 2000; *Матвеев, В. А.* Переселение горцев в Турцию: неучтенные детали трагедии и подлинные интересы России на Кавказе. – Научная мысль Кавказа, 1999, № 4, 34–44.

[3] *Чухуа, М.* Геноцид черкесов – история проблемы, хроника событий, научное заключение. http://www.parliament.ge/files/1544_32742_447460_genocidi-ru.pdf (15.12.2011).

[4] *Зиссерман, А. Л.* Фельдмаршаль князь Александръ Ивановичь Барятинскій. 1815–1879. М., 1890. Т. 2; *Фадеев Р. А.* Собрание сочинения. – В: Шестьдесять летъ Кавказской войны. Писма съ Кавказа. Санкт Петербург, 1889. Т. 1, Ч. 1; Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК). Тифлис, 1904, Т. XII; Сборник сведений о кавказских горцах (ССКГ). Тифлис, 1876, Вып. 9.

[5] *Чухуа, М.* Цит. съч.; Кумыков, Т.Х. Выселение адыгов в Турцию – последствие Кавказской войны. Нальчик, 1994; Проблемы Кавказской войны и выселение черкесов в пределы Османской империи. Нальчик, 2001.

[6] *Зиссерман, А. Л.* Цит. съч., 313–314.

[7] *Русецкий, В. В.* Военно-административная деятельность Н. И. Евдокимова на Кавказе (1840–1860). – ВМУ, Сер. 8, 2009, № 2, с. 35.

[8] Станица – казашко село

[9] *Фадеев Р. А.* Цит. съч., с. 164.

[10] *Дегоев, В. В.* Кавказ и великие державы (1829–1864). Политика, война, дипломатия. М., 2009, с. 445.

[11] АКАК. Тифлис, 1904, Т. XII, с. 51.

[12] *Блиев, М. М., В. В. Дегоев.* Кавказская война. М., 1994, с. 580.

[13] *Дегоев, В. В.* Цит. съч., с. 443.

[14] *Блиев, М. М.* Черкесия и черкесы XIX в. Краткий очерк истории. Москва, 2011, с. 139.

[15] АКАК. Тифлис, 1904, Т. XII, с. 1010.

[16] *Зиссерман, А. Л.* Цит. съч., с. 371.

[17] *Силаев, Н. Ю.* Миграционная политика российского правительства на Северном Кавказе во второй половине 19 в.: практика и результаты. – ВМУ. Сер. 8. История. 2002, № 3, с. 77.

[18] ССКГ. Тифлис, 1876, Вып. 9, 399–427.

[19] *Бадаев, С.-Э.С.* Чеченское мухаджирство второй половины XIX века как следствие политики самодержавия на Северном Кавказе. – Научная мысль Кавказа, 1999, № 4, с. 47.

[20] *Ибрагимова, З. Х.* Цит. съч., с. 17.

[21] *Фадеев, Р. А.* Цит. съч., 200–201.

[22] АКАК. Тифлис, 1904, Т. XII, с. 1010.

[23] Пак там, с. 1007.

[24] *Ибрагимова, З. Х.* Цит. съч., с. 17; Чеченский народ в Российской империи: адаптационный период. М., 2006, с. 371.

[25] *Зиссерман, А. Л.* Цит. съч., с. 386.

[26] Пак там, с. 417.

[27] *Чечуева, А. К.* Политика Османской империи на Северо-Западном Кавказе. – Вопросы истории, 2007, № 9, с. 131.

[28] *Матвеев, В. А.* Россия и Северный Кавказ: исторические особенности формирования государственного единства (вторая половина XIX – начало XX вв.). Ростов-на-Дону, 2006, с. 50.

[29] *Берже А. П.* Выселение горцев с Кавказа. – В: Русская старина, СПб., 1882. Т. 33, 36. http://caucasushistory.com/index.php?act=news&id=82 (01.12.2011).
[30] *Матвеев, В. А.* Цит. съч., с. 105.
[31] Пак там, с. 106.
[32] *Кипкеева, З. Б.* Основные причины мухаджирства 1884–1887 годов в Карачае. – Вопросы Северокавказской истории. Армавир, 2001, Вып. 6, Ч. I, 75–80.
[33] *Силаев, Н. Ю.* Цит. съч., с. 83.
[34] *Матвеев, В. А.* Переселение горцев..., с. 41.
[35] Пак там.
[36] *Ибрагимова, З. Х.* Чеченский народ..., с. 382; Эмиграция чеченцев..., с. 54.
[37] *Ибрагимова, З. Х.* Чеченский народ..., с. 383.
[38] Пак там, с. 387.
[39] Некрасовци — потомци на донските казаци, които след потушаването на казашкото въстание от 1707–1709 г. се изселват от р. Дон на р. Кубан (тогава във владение на Кримското ханство) през септември 1708 г. Наречени са некрасовци в чест на техния предводител Игнат Некрасов. Под напоска на руските руските войски към 40-те години на XVIII в. те започват да се изселват в османските владения по Дунав и Азия.
[40] АКАК Тифлис, 1904. Т. XII, с. 1389.
[41] *Силаев, Н. Ю.* Цит. съч., с. 89.
[42] Пак там, с. 88.

Светослав Манолов

КОНСЕРВАТИВНИЯТ ПУБЛИЦИСТ ЛЕВ ТИХОМИРОВ

Лев Тихомиров е един от най-интересните представители на руския консерватизъм от края на XIX – началото на XX век. Подобно на своите идейни съмишленици и той минава през духовен и идеен катарзис. Бидейки първоначално революционер-социалист, руският общественик надживява своите младежки заблуждения и минава в консервативния лагер. Животът му в чужбина и натрупаният житейски опит му позволяват да осъзнае, че най-доброто развитие за родината му е запазването на самодържавието, поддържано от народа и утвърдено от православието.

Лев Тихомиров е роден през 1852-а, а през 1864 г. постъпва в Александровската гимназия в гр. Керч. Още тогава започва неговото увлечение по революционните идеи. Бъдещият консерватор завършва средното си образование със златен медал и през 1870 г. постъпва в Юридическия факултет на Московския университет, но по-късно се прехвърля в Медицинския факултет. Там той започва да се занимава с революционна дейност и скоро става един от най-активните участници в народническото движение. През 1871 г. Тихомиров влиза в революционния кръжок на „чайковците" [1]. След две години отива в Петербург, където продължава да се занимава с революционно-пропагандна дейност и през ноември същата година е арестуван. Осъден е по делото за 193-мата и в резултат на това е затворен в Петропавловската крепост повече от четири години.

След излежаването на присъдата Тихомиров продължава със своята революционна дейност и през 1878 г. се присъединява към народническата революционна организация „Земя и воля", като става част от редакцията ѝ. След разпадането на организацията и разделянето ѝ на две крила бъдещият консерватор се присъединява към радикалното, което се нарича „Народна воля". Тихомиров участва в учредителното ѝ събрание, проведено в Липецк, и поддържа принципното решение за цареубийството като метод на борба. Руският общественик няма отношение към непосредственото решение за убийството на Александър II и не участва в решението на изпълнителния комитет за цареубийството. Той обаче съставя прокламация, пусната след терористичния акт, която освен декларацията за изпълнение на присъдата, съдържа и ултиматум към новия цар: *„Ако политиката на правителството не се промени, революцията е неизбежна. Правителството трябва да изпълнява народната воля, а не да бъде узурпаторска шайка"[2].*